

- 1 Коржова Л.С. Формування готовності майбутніх учителів початкових класів до проведення педагогічних досліджень / Л.С.Коржова: Автореферат: 13 00.01. – Кривий Ріг. – 2002. – 19 с.
- 2 Линенко А.Ф. Готовність майбутніх учителів до педагогічної діяльності / А.Ф.Линенко // Педагогіка і психологія. – 1995. – №1. – С. 125-132.
- 3 Максименко С.Д. Фахівця потрібно моделювати: (Наукові основи готовності випускників недвузу до педагогічної діяльності) / С.Д. Максименко, О.М.Пелех // Рідна школа. – 1994. – №3-4. – С. 62-72.
- 4 Професійне становлення майбутнього вчителя: монографічний огляд / [За редакцією д.пед.н., професора Л.В.Кондрашової]. – Кривий Ріг, 2006. – 127 с.

С.М.Хоцькіна
асистент кафедри
педагогіки та психології
ДВНЗ «Київський національний
економічний університет
ім. В.Гетьмана»
Криворізький економічний інститут

ГРОМАДЯНСЬКЕ ВИХОВАННЯ МАЙБУТЬОГО ФАХІВЦЯ З ЕКОНОМІКИ

У статті розглядається проблема громадянського виховання студентів економічного вузу, виявлено та обірунтовано особливості формування громадянської позиції.

Ключові слова: громадянин, громадянськість, громадянське виховання, громадянська освіта.

В статье рассматривается проблема гражданского воспитания студентов экономического вуза, выявлены и обоснованы особенности формирования гражданской позиции.

Ключевые слова: гражданин, гражданственность, гражданское воспитание, гражданское образование.

The paper addresses the problem of civic education of the students of the economic university, identified and justified especially the formation of citizenship.

Keywords: citizen, citizenship, civic education, civic education.

Зміцнення демократичних основ суспільства зумовлює необхідність пошуку нових підходів до вирішення проблем виховання молоді, адже утверджувати нові форми життя здатна особистість, яка, соціалізуючись у сучасних умовах, набувала б відповідних рис і якостей, що характеризують її як громадянина.

Питання розвитку громадянського виховання стають об'єктами особливої уваги та обговорення в сучасному українській суспільстві. За останні роки

з'явилося чимало публікацій, присвячених означеній проблемі, організовуються численні семінари й конференції, розроблено загальнодержавні програми.

Як зазначено у Національній Доктрині розвитку освіти України у ХХІ столітті, «освіта виховує громадянина і патріота України, прищеплює любов до української мови і культури, повагу до народних традицій, ... підпорядковує формуванню системи національних інтересів як головних пріоритетів світоглядної культури особистості і разом з тим сприяє оволодінню багатствами світової культури, вихованню поваги до народів світу» [1].

Проблема дослідження громадянського виховання має тривалу історію. Спроби визначення основних складових даного явища знаходимо в працях античних філософів, за часи діяльності яких животворною ідеєю формування особистості була ідея громадянського виховання як відповідь на суспільну потребу узгодити інтереси суспільства і особистості.

Термін «громадянськість» поширився під час французької революції ХVІІІ ст., саме в той час з'явилося офіційне звернення – «громадянин». Французькі мислителі ХVІІІ ст. Ж.-Ж. Руссо, К. А. Гельвецій, П. А. Гольбах уперше порушили питання про значущість громадянських чеснот не тільки для держави, а й для самого її носія, тобто для індивіда [4].

Аналіз спеціальної літератури створив передумови для відокремлення різних підходів до визначення громадянського виховання психологами (Б. Ананьєв, І. Бєх, С. Рубінштейн та ін.), філософами (Дж. Гессен, В. Кремінь, І. Фролов та ін.), соціологами (А. Білоус, М. Бойко). Даній проблемі присвячені дослідження О. Вишневського, Л. Вербицької, Л. Крицької, О. Сухомлинської, І. Тараненко та ін., питання громадянського виховання відображені в працях зарубіжних вчених (Т. Гарсія (Нікарагуа), Р. Джон (США), У. Дуаз (Бельгія) та ін.).

Узагальнюючи роботи фахівців з громадянського виховання, ми дійшли висновку, що дослідження проблеми здійснюються у таких напрямках, як громадянське виховання та громадянська освіта у формуванні молоді.

Контекстно громадянське виховання може бути структуровано поняттями громадянина, громадянськості, громадянської свідомості і самосвідомості, громадянської культури.

Формування громадянської культури актуально для всіх етапів історичного розвитку, оскільки особистість розглядається як рівноправний суб'єкт суспільних відносин поряд з поняттями «громадянин» і «громадянство», аналізується поняття «громадянськість». Автори праць, які звертаються до цієї проблеми, визначають громадянськість як стан свідомої особистості, наголошуючи, що громадянство надається, а громадянськість виховується [4].

Вітчизняні дослідники ХІХ початку ХХ століття М. Грушевський, М. Драгоманов, І. Огієнко, І. Франко пов'язували громадянськість з національним вихованням.

Сучасні науковці, аналізуючи дану проблему, в основному дотримуються схожих позицій. Адже виховний процес взагалі і громадянський зокрема

індивідуум був пов'язаний з тією філософською проблематикою, яка осмислювала ставлення людини до світу, сутність культури, вихідні цінності буття людини у світі, співвідношення її свободи і відповідальності, форми й типу людської ментальності. Характер розв'язання цієї проблематики визначив і типи виховних процесів, на основі яких формувалася і розвивалася особистість [5].

Так, О.Докукіна розглядає громадянськість як комплекс особистісних якостей і рис людини, що забезпечують специфічність способу її мислення і є стимулюючою силою дій, вчинків, поведінки, спрямованих на зміцнення, розбудову, збагачення Батьківщини [4].

Вітчизняні дослідники Н.Косарева, Л.Крицька зазначають, що громадянськість у суспільно-історичному контексті є продуктом і наслідком соціально-економічних і духовно-культурних процесів [4].

В.Пошужний визначає громадянськість як стан свідомості особистості, неформальне ставлення громадянина до своєї держави, підкреслюючи, що, якщо громадянство надається, то громадянськість виховується [4].

На думку К.Чорної, виховання громадянина передусім має бути спрямоване на розвиток патріотизму, з яким поєднується національна самосвідомість. Громадянська зрілість – наступна складова громадянського виховання, яка включає в себе ґрунтовне володіння мовою та її збереження. До найважливіших складових громадянського виховання К.Чорна також відносить політичну культуру, бережливе ставлення до природи, моральність особистості, культуру поведінки, розвиток мотивації до праці [8].

Таким чином, громадянськість – це фундаментальна особистісна якість. Людина, яка має цю якість, пов'язує свою поведінку з інтересами країни, усвідомлює свою відповідальність перед народом і державою і є зрілою як громадянин.

Особливого значення набуває виховання громадян, які здатні будувати демократичне, громадянське суспільство й діяти за принципом конституційної демократії та поваги до прав людини. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності (2000) розкриває першочергове завдання формування громадянської молоді, відповідного ставлення індивідів до інституцій держави, критичної вимогливості громадян, ідентифікації особистості з державою в цілому [5].

Якщо вибір України пов'язаний з демократичними орієнтирами, то виховуючи юних громадян, необхідно мати досить чітке уявлення про права людини, суть громадянського суспільства, його специфічні риси, невідомості розвитку. Усвідомлення цього є вирішальною умовою переходу на нову парадигму громадянського виховання і освіти, яка відображає певні тенденції.

По-перше, в умовах державотворчого процесу Україна декларована як суверенна, незалежна, демократична, правова і соціальна держава, а в повсякденному житті повсякчас порушуються права, свободи і соціальний захист громадян.

По-друге, як педагогічна наука, так і практика, раніше головним завданням громадянського виховання вважали формування законослухняного громадянина, а про ознайомлення із механізмами захисту своїх прав та інтересів ніхто не вів мови.

Перед освітою постало завдання – виховання громадянської особистості, громадян, які люблять свій народ, свою країну, готові самовіддано захищати і розбудовувати її як суверенну, незалежну, демократичну, правову і соціальну державу. При цьому вони мають людську гідність, національну самосвідомість, гуманістичну мораль, знають свої права і свободи і вміють цивілізованим шляхом відстояти їх, сприяючи громадянському миру і злагоді в суспільстві та дотримуючись законів.

Виховання громадянина має бути спрямованим передусім на розвиток патріотизму – любові до свого народу, до країни. Важливою якістю патріотизму має бути турбота про благо народу, сприяння становленню і утвердженню України як правової, демократичної, соціальної держави, готовність відстоювати незалежність Батьківщини.

З патріотизмом органічно поєднується національна самосвідомість громадян, яка базується на національній ідентифікації, вбирає в себе віру в духовні сили своєї нації, її майбутнє, волю до праці на користь народу, вміння осмислювати моральні та культурні цінності, історію, звичаї, обряди, символіку. Національна самосвідомість виявляється через систему вчинків, які мотивуються любов'ю, вірою, осмисленням відповідальності перед своєю нацією. Одним із показників громадянської зрілості є збереження української мови, ґрунтовне володіння нею.

Важливе місце у змісті громадянського виховання посідає формування культури міжетнічних стосунків. Культура міжетнічних відносин – це реалізація взаємозалежних інтересів етносів, народностей у процесі економічного, політичного, соціального і духовного життя на принципах свободи, рівноправності, взаємодопомоги, миру, толерантності.

Культура міжетнічних стосунків має економічну, політичну, правову, духовну основи. Деформація цих основ призводить до конфліктних міжетнічних стосунків, проявів шовінізму та інших небезпечних для громадянського миру і злагоди ситуацій.

Культура міжетнічних стосунків проявляється у повазі інтересів, прав, самобутності великих і малих народів, у підготовці особистості до свідомого життя у вільному, демократичному суспільстві, готовності й умінні йти на компроміси з різними етнічними, релігійними групами заради соціального миру в державі. Громадянське виховання має стимулювати також розвиток планетарної свідомості, яка включає відчуття єдності й унікальності життя на Землі, повагу до всіх народів, їх прав, інтересів і цінностей, розуміння світу як єдності і різноманітності, які мусять мирно співіснувати, співпрацювати в умовах свободи, на засадах моральних ідеалів, гуманізації міжнародних стосунків, визнання головним пріоритетом права людини, націй і народів, постійної уваги до світових проблем.

Найважливішою характеристикою громадянської зрілості як результату громадянського виховання є розвинена правосвідомість – усвідомлення своїх прав, свобод, обов'язків, ставлення до закону, до державної влади. Правосвідомість охоплює знання, почуття, волю, уяву, думку і сферу емоційного духовного досвіду особистості.

Основою правосвідомості особистості є усвідомлення того, що завдання громадянина як цивілізованої держави полягає в захисті соціальних інтересів, прав і свобод своїх громадян. Свобода і незалежність особистості є умовою безпеки і розвитку України. Тому ніхто не повинен бути поза системою захисту, турботи і відповідальності. У той час держава мусить гарантувати кожному реальну можливість захищати і творити за своєю вільною і творчою ініціативою. Права людини, інтереси держави і суспільства – відносні. Правова держава дотримується верховенства Закону, якому рівною мірою підкоряються всі його громадяни, а також громадські організації і окремі особи.

Для того, щоб захистити свої права, громадянин зобов'язаний добровільно дотримуватись чинних законів, знати не лише свої права, але й свої обов'язки. Правова демократична держава, якою прагне стати Україна, передбачає, що її громадяни не лише добровільно дотримуватимуться чинних законів, але й конституційними методами боротимуться за нові закони.

Важливою складовою змісту громадянського виховання є розвиток громадянської культури. Вона включає належну політичну компетентність, знання про типи держав, політичне влаштування суспільства, організації та інституції, процедури й регламенти суспільної взаємодії, виборчу систему. Політична культура виявляється також у доляльному і водночас критично-аналітичному ставленні людей до держави, її установ, органів влади, у здатності громадян брати участь у прийнятті рішень, які мають впливати на владу.

Громадянська зрілість підрастаючого покоління включає бережливе ставлення до природи, що є справою як внутрішньодержавною, так і міжнародною. Це ставлення проявляється в особистій причетності й відповідальності за збереження і примноження природних багатств, вироблення умови співіснувати з природою, нетерпимості і безкомпромісній боротьбі проти губителів природи, усвідомленні особливостей і основних екологічних проблем навколишнього середовища.

Найважливішою складовою громадянської свідомості є моральність особистості. Вона включає гуманістичні риси, що являють собою єдність національних і загальнолюдських цінностей: доброту, увагу, чуйність, милосердя, толерантність, совість, чесність, повагу, правдивість, працелюбність, справедливість, гідність, терпимість до людей, повагу і любов до своїх батьків, роду. Названі якості визначають культуру поведінки особистості.

Норми моралі полегшують сприймання норм правових, які, у свою чергу, сприяють глибшому усвідомленню моральних істин. Моральна свідомість дозволяє побачити і усвідомити ту межу моральної поведінки, за якою

починаються аморальні і протиправні вчинки. Високоморальна свідомість стимулює соціально ціннісну поведінку, застерігає від правопорушень.

Значне місце у змісті громадянського виховання посідає формування культури поведінки особистості, що виявляється у сукупності сформованих соціально значущих якостей особистості, заснованих на нормах моралі, закону, вчинків людей. Культура поведінки виражає, з одного боку, моральні вимоги суспільства, закріплені в нормах, принципах, ідеалах закону, а з іншого – засвоєння положень, що спрямовують, регулюють і контролюють вчинки та дії людини.

Важливою складовою змісту громадянського виховання є розвиток мотивації до праці, усвідомлення життєвої необхідності трудової активності, ініціативи, підприємництва, розуміння економічних законів і проблем суспільства та шляхів їх розв'язання, готовності до соціальної творчості як умови соціальної адаптації, конкурентоздатності й самореалізації особистості в ринкових відносинах.

Система громадянського виховання визначається науковими уявленнями про структуру громадянської особистості в демократичному суспільстві. Її базовим компонентом є громадянська освіта: загальне знайомство з правовими основами держави, зі своїми правами, свободами і обов'язками, видами права і нормами, які регулюють відносини людей на основі закону, моральні та політичні знання. Відповідно, на цій основі формуються уявлення щодо форм і способів функціонування громадянина в політичному, правовому, економічному, соціальному та культурному полі демократичної держави: громадянське вміння та досвід, участь у соціально-політичному житті суспільства та практичне застосування знань; громадянські чесноти, установки, цінності та якості притаманні громадянину демократичного суспільства.

Визначення сутності громадянського виховання ставить проблему виокремлення його складових: національного виховання, особистісних якостей людини, стану свідомості.

На сформованість комплексу особистісних якостей і рис характеру студентів впливають як об'єктивні фактори (незалежні від часу, простору чи ситуації), так і суб'єктивні (надбання особистості в залежності від певних умов), вплив соціального оточення, місце і роль громадянського виховання в системі громадянської освіти.

Особливості студентства виявляють активне входження у соціальний простір як громадян суспільства. У результаті студенти стають самостійними учасниками поля економічних, політичних, юридичних зв'язків із суспільством. А професійна спрямованість підготовки до економічної діяльності з особливою позиції формує їх світоглядні і громадянські надбання. Економічна освіченість та економічна реальність гостро впливають на формування таких складових, як патріотизм та громадянська відповідальність. Можливість формування такої якості, як почуття власної гідності, що безпосередньо пов'язане з адекватною самооцінкою студентів, позитивним самосприйняттям, формується під впливом навколишнього середовища. Безумовно, найбільший вплив має сімейне

використання, але стиль взаємин: викладач-студент накладає свій відбиток на ставлення до самого себе, Я-концепцію – продукт процесу самосвідомості; за допомогою якого людина пізнає себе. Це – найважливіший фактор детермінації індивідуальності, таке особистісне утворення, яке великою мірою визначає напрямок її діяльності, поведінки в ситуаціях вибору, міжособистісні стосунки. Між самооцінкою студентів та їхніми успіхами в навчанні існує тісний зв'язок. З одного боку, успіхи в навчанні можуть впливати на самооцінку, а з іншого – покращення Я-концепції – завдяки спонуканням викладача, може сприяти підвищенню успішності.

Тому повага до особистості, що не тільки декларується, а й демонструється викладачем у повсякденному спілкуванні зі студентами – шлях до розвитку основ громадянськості.

З метою дослідження означених проблем нами було проведено вибіркове опитування серед студентів 1-2 курсів економічного вузу.

Вивчення рівня сформованості комплексу особистісних якостей і рис характеру студентів ми проводили за рівнями: високим (3), середнім (2), низьким (1), нульовим (0). Результати представлені у таблиці.

Таблиця 1

Вивчення рівня сформованості комплексу особистісних якостей і рис характеру студентів

№ п/п	Особистісні якості і риси характеру	Рівень			
		3(%)	2(%)	1(%)	0(%)
1.	Громадянська самосвідомість	21	41	29	9
2.	Громадянська відповідальність	12	33	39	16
3.	Громадянська ініціатива	9	23	50	18
4.	Громадянська зрілість	-	30	37	33
5.	Почуття власної гідності	19	38	32	11
6.	Цивільна позиція	17	28	45	10
7.	Патріотизм	24	33	35	8
8.	Національна самосвідомість	29	43	18	10
9.	Грунтовне володіння українською мовою	38	24	35	3
10.	Реалізація своїх цивільних прав і свобод	4	18	56	22
11.	Правові знання	8	23	49	28
12.	Політичні і моральні знання	2	22	41	15

13.	Правосвідомість	44	27	33	2
14.	Гуманність	23	16	55	6
15.	Суспільна активність	19	23	49	19
16.	Повага до національної символіки	42	36	22	-
17.	Культура міжпаціональних відносин	17	69	10	4

Як видно з таблиці, студенти володіють рідною мовою, з повагою ставляться до національної символіки, виявляють високий рівень правосвідомості (від 18 до 49%).

Але занепокоєння викликає той факт, що студенти мають середній та низький рівні патріотизму.

Хід експериментального дослідження також дав змогу встановити рівні розвитку громадянської освіти студентів, які умовно позначені нами як: соціально компетентний, вибірково-ситуативний, поверхневий.

Соціально компетентний рівень властивий студентам, які мають глибокі системні знання про суспільство, людину, державу, громадянські права і обов'язки, виявляють значний інтерес до політико-правових проблем суспільства, усвідомлюють відповідальність за стан навколишнього світу, демонструють яскраво виражену громадянську позицію.

Вибірково-ситуативний рівень характерний для студентів, які володіють недостатньо глибокими та систематизованими знаннями з політико-правового, соціального, культурного та економічного аспектів громадянської освіти, але виявляють певний інтерес до суспільних процесів; їхній світогляд перебуває у стадії формування.

Поверхневий рівень знань властивий студентам із низьким ступенем усвідомлення суспільних проблем, байдужим ставленням до проблем громадянського самовизначення, пасивною громадянською позицією.

Виходячи із аналізу характеру усвідомлення студентами суспільних процесів, ми встановили, що студенти економічного вузу по-різному відображають певні пріоритети поняття «громадянин»:

- громадянин – активна, освічена людина, яка вміє жити і працювати в умовах демократії, в обставинах підвищеної відповідальності за себе і країну;
- громадянин – людина, яка знає і шанує рідну мову, традиції народу, є патріотом;
- громадянин – людина, яка вміло реалізує свої права і обов'язки, інтелегентна, вільно мислить, має власну думку та вміє аргументовано її довести.

Як бачимо, поняття «громадянин» для студентів є досить умовним. Тому, щоб перевести формальне сприйняття поняття «громадянин» на ціннісно-поведінковий рівень діяльності, потрібно проводити спрямовану системну педагогічну діяльність з громадянської освіти молоді по залученню широкого кола суб'єктів соціального життя у виховний процес на підставах соціальних

вмовленсь суспільства та узгодження навчальних програм, технологій, критеріїв результативності, з урахуванням соціалізації.

Метою громадянського виховання є формування у студентів громадянської позиції, що сприятиме активній участі в житті правової демократичної держави і розглядається як ядро національного патріотизму й виступає засобом виховання компетентного і повноправного громадянина держави.

Синтезуючим центром розвитку осмисленого громадянського виховання стало створення нами клубу «Орієнтир» для студентів 1-2 курсів.

Завданнями клубу стали такі аспекти:

1. Розвиток почуття ідентифікації себе з українським народом.
2. Формування готовності жити в країні, пов'язати свою долю з її долею, самореалізувати себе.
3. Виховання почуття любові і відданості своєму народу, Україні і вміння служити їй на шляху становлення суверенною і незалежною, демократичною, соціальною і правовою державою.
4. Формування поваги до Конституції і безперечне виконання норм Закону.
5. Поглиблення суспільно-політичних, моральних, правових, економічних знань, які сприяють розвитку когнітивного компоненту правової культури.
6. Вироблення практичного вміння цивілізованим шляхом відстоювати особистісні інтереси, права і свободи.
7. Навчання студентів давати аналіз суспільно-політичній події в країні і за рубіжем, визначати, висловлювати, аргументувати і захищати свою позицію в ставленні до даних подій.
8. Стимулювання розвитку гуманних якостей особистості студента.
9. Розвиток ініціативи, готовність до чесної праці, підприємництва та соціальної творчості на благо національного відродження України, її розквіту.

Результатом такого громадянського виховання має стати позитивне світосприйняття, яке формується на основі знань про історію суспільства та перспективи його розвитку, сформованість усвідомленого образу життєдіяльності людини в суспільстві, що формується в ході проєктів життєдіяльності, у процесі профорієнтації й професійної підготовки. Визначальним поняттям образу життєдіяльності є цінності праці й особистої відповідальності людини за її результати. Крім того, важливим утворенням має стати здатність людини бути членом соціального співтовариства. Ця здатність формується через систему етико-правових знань.

Відповідно до вище зазначеного, розуміємо важливість пошуку цілеспрямованого підходу до вирішення досліджуваної проблеми.

Теорія і практика засвідчують, що значні можливості криються в системі громадянської освіти та громадянського виховання.

На нашу думку, умовами оптимізації взаємодії у справі громадянського виховання є:

- розробка методики громадянської освіти і громадянського виховання;

- створення центрів громадянської освіти і громадянського виховання;
- розробка і впровадження навчального курсу з громадянської освіти для студентів економічного вузу;
- залучення до системи громадянського виховання закладів культури і мистецтва;
- розвиток і запровадження нових, оригінальних шляхів громадянського виховання молоді.

Важливим у роботі є необхідність довести, що існує пряма залежність між державою і людиною. Людина не може змінювати світ у позитивному плані, якщо не змінить себе, свою свідомість, не стане людянішою, відповідальнішою. А без розвинутої громадянськості, патріотизму не може бути ні вільної особистості, ні громадянського суспільства, ні держави.

Враховуючи результати опитування, аналізу існуючого досвіду, маємо намір досліджувати процес громадянського виховання студентської молоді, включивши до структурних компонентів громадянськості сукупність складних багатовимірних особистісних якостей, з-поміж яких вирізняються громадянські чесноти, громадянське знання та готовність брати участь у соціально-політичному житті країни. Гадаємо, що саме на основі цих якостей може відбуватися формування громадянськості, до складу якої входить готовність особистості брати участь у соціально-політичному житті країни; усвідомлення того, що покращення повсякденного життя залежить від самих громадян та їх прагнення впливати на прийняття рішення.

Список використаних джерел

1. Національна Доктрина розвитку освіти : Затв. Указом Президента України від 17.04.2002 № 347/2002 // ОВУ. – 2002. – № 16. – С. 11-24.
2. Алексеева О.В. Формування громадянської позиції сучасної молоді / О.В.Алексеева // Педагогіка і психологія. – 2006. – № 2. – С. 31-35.
3. Вербицька Т.В. Соціальні та педагогічні засади громадянської освіти в навчально-виховному процесі / Т.В.Вербицька // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2000. – №1. – С.235-243.
4. Ігнатенко П. Громадянське виховання: історичний аспект / П. Ігнатенко, Л. Крицька // Шлях освіти. – 1977. – №1. – С.38-43.
5. Кучинська І.О. Громадянське виховання України в другій половині XIX – XX століття / І.О.Кучинська // Педагогіка і психологія. – 2006. – № 6. – С.129-132.
6. Мироненко Т.П. Використання критеріального підходу при діагностиці громадянської зрілості / Т.П.Мироненко // Науковий вісник Південно – українського державного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського. – 1999. – Вип. 6-7 – С.112-116.
7. Рехтета Л.О. Соціально-педагогічні умови громадянського виховання учнів у позаурочній діяльності: [матеріали традиційної IV Всеукраїнської науково-практичної конференції] / Л.О. Рехтета // Технології неперервної освіти. – 2002. – Спецвипуск. – С.295-298.
8. Филонов Г.Н. Гражданское воспитание: реальность и тенденции развития / Г.Н.Филонов // Педагогика. – 1999. – № 9. – С.45-51.